

OCJENE I PRIKAZI

1) Daniel Panzac, *LA PESTE DANS L'EMPIRE OTTOMAN 1700—1850*, LEUVEN: E. PEETERS, 1985, 659 p.

Širok prostor od Atlantika do Persijskog zaliva u osvit novoga veka predstavljao je jedinstveno područje u zdravstvenom pogledu ili tačnije, u smislu zastupljenosti određenih bolesti među mnogonacionalnim stanovništvom. Međutim, krajem XVII veka jedna pošast razbila je ovo jedinstvo. Bila je to kuga. U vreme kada je ta opaka bolest počela da se povlači iz Evrope, nastavila je da hara u granicama Osmanskog Carstva. Pobeđena prvo u zapadnoj Evropi, a potom u severnoj i istočnoj, iščeznuće sa Balkana, iz Male Azije i Afrike tek čitav vek i po kasnije. Nestankom kuge ponovo je uspostavljen zdravstveni kontinuum na trima kontinentima, koji neće biti narušen ni pojavom kolere 1820. god.

Smatrajući da interdisciplinarna analiza nastanka i iščezavanja kuge upravo u vreme njene jednopovekovne geografske svedenosti, kojom je u velikoj meri narušavala diplomatske, vojne, trgovačke i kulturne veze Istoka i Zapada, može dati zanimljive i vredne rezultate — francuski istoričar Danijel Panzac preduzeo je istraživanja čije je rezultate objavio 1985. godine u knjizi *KUGA U OSMANSKOM CARSTVU 1700—1850*.

Da bi otkrio razloge istrajnosti i ponavljanja epidemija kuge na području nekadašnje osmanske države, on je svoja istraživanja podelio na tri oblasti:

1. Upoznavanje sa prirodom same bolesti i njenim mestom među bolestima koje su u to vreme vladale. Da bi se došlo do najiscrpnijih podataka bilo je neophodno rezultatima savremene epidemiologije i novim naučno dokazanim činjenicama upotpuniti saznanja iz starih izvora, savremenih trajanju epidemija.

2. Definisavanje stava pojedinca i države prema samoj bolesti, jer je on, bez sumnje, u mnogome uticao na njeno prisustvo i suzbijanje.

3. Utvrđivanje regionalnih razlika i variranja učestalosti epidemija, kao i eventualnih pojava cikličkog ponavljanja.

Kako je ovako postavljen problem zahtevao konsultovanje mnogobrojnih i raznorodnih izvora, autor je radio u nemalom broju naučnih institucija. Pomenućemo samo neke: Institut Paster, Nacionalni arhiv i Arhiv inostranih poslova u Parizu, Državni i Vojni arhiv u Beču, Arhiv vaticanske biblioteke, Dubrovački arhiv, Istorijski i medicinski institut u Istanbulu, Francuski institut za orijentalnu arheologiju u Kairu. . .

Prvo poglavlje Knjige I, čiji je naslov »OSNOVE PROBLEMA«, upravo sadrži pregled i klasifikaciju korišćenih izvora.

U Drugom poglavlju autor utvrđuje odnos kuge i ostalih društvenih nedaća u Osmanskom Carstvu toga doba i eventualne veze. Pošto je reč o velikom geografskom prostoru i dugom periodu, Panzac je u ovom delu knjige kao ogledno područje predstavio Siriju, a za egzemplarnu deceniju odredio vreme od 1778—1788. godine. No, iz detaljnih i argumentovanih zaključaka jasno je da se ovim postupkom služio samo u saopšta-

vanju rezultata kako bi inače opsežno delo na izvesnim dopustivim mestima učinio konciznijim. Na primeru Sirije zapaža se napredovanje kuge u korelaciji s drugim nesrecama, kao što su, na primer, zemljotresi ili suše. Za razliku od ovakvih nevoja, u ovom delu sveta bilo je i specifičnih problema, Evropi nepoznatih, kao što su najezde skakavaca. Upravo u naznačenom periodu oni su nekoliko puta napuštali svoja pustunjska staništa i u ogromnom broju preko Egipta stizali u ostale delove osmanske države, sejući pustoš i, pored drugih nepovoljnih faktora, stvarajući tle za širenje bolesti. O ovim zbivanjima jasnu sliku pruža niz tabela, shema i namenskih geografskih karata, koje u potpunosti udovoljavaju potrebama savremene naučne metodologije da podaci budu statistički obrađeni, sređeni i pregledno predstavljeni.

Treće poglavlje sadrži analizu pojavljivanja kuge i njenih posledica na sveukupnoj teritoriji Osmanskog Carstva tokom već pomenute egzemplarne decenije (1778—1788). Nakon petogodišnje pauze kuga se ponovo javlja u Istanbulu, Jedrenu i Bursi, a u ostalim gradovima prvobitno tek u pojedinačnim slučajevima, da bi se zatim širila dalje, dospevši i u naše krajeve. Tako je 1782. godine epidemija vladala u Bosni i Srbiji gde će doživeti vrhunac naredne godine. Samo grad Sarajevo tom prilikom izgubio je 16.000 žitelja. Od 1784. do 1788. kugom je bilo zahvaćeno čitavo Carstvo, ali na osnovu 51 lokaliteta gde je bilo moguće konstatovati tačnu godinu pojave epidemije, autor je utvrdio njena dva tipa:

— Prvi, koji bismo mogli nazvati rezistentnim, odnosi se na gradove češće izložene talasima bolesti kao što je to bio Istanbul gde je kuga, od naznačenih deset, vladala sedam godina, zatim Izmir i Solun. U ovim gradovima bilo je šest, odnosno pet epidemija, a po tri u Jedrenu, Janini i Aleksandriji.

— Drugi tip epidemije postojao je u Bosni, Srbiji i Dalmaciji, gde je reč o jednogodišnjem trajanju. Kako se iz priložene karte vidi, identičan je slučaj bio u još nekim gradovima: Alepu, Latakiji, Mani-

si. U balkanskom delu Carstva, međutim, radi se o koncentrisanom i geografski ograničenom prostoru unutar koga je bolest bila lokalizovana i relativno brzo sanirana.

U Četvrtom poglavlju pisac nas upoznaje sa kasnijim slučajevima pojave kuge na Bliskom istoku i saznanjima savremene epidemiologije o njoj. Ovdje posebno dolazi do izražaja interdisciplinarni pristup predmetnoj temi, što knjigu *Kuga u Osmanskom carstvu* čini zanimljivom ne samo za istorijsku već i medicinsku nauku. Upravo u činjenici da ovo delo prevazilazi okvire jedne naučne grane i postaje korisno za još neke, leži njegova možda najveća vrednost. Setimo se samo da je razvojem društvenih nauka (npr. ekonomije i sociologije) početkom ovog veka istorijskoj nauci zapretila opasnost da postane puki dobavljač podataka ostalim naučnim disciplinama. No, danas je već sasvim jasno da je istorija dorasla novoj situaciji. Sa svoje strane, Danijel Panzak pokazao je na najbolji način koliko je u savremenoj nauci izražena potreba za preplitanjem raznih disciplina na putu dolaska do naučne istine i da u tom postupku nema podređenih i nadređenih nauka.

Petim poglavljem počinje *Druga knjiga* u kojoj je kuga proučavana kao konstantan problem u Osmanskom carstvu. Ona se javlja čak i u drugoj polovini XX veka u polukružnoj oblasti Kurdistana, na jugoistoku nekadašnje osmanske države. Detaljnim istraživanjima u Iranu, čiji deo zahvata ova oblast, naučnici instituta »Luj Paster« utvrdili su mehanizam održavanja kuge na tom prostoru i, kako D. Panzak pominje, »drevnost žarišta ove bolesti«, čiji uzrok leži u cikličnim ponavljanjima zaraze među divljim glodarima, koju oni dalje prenose na ljude. Zbog toga oni ističe da bi bilo korisno, ili čak neophodno saznati ekološke činioce vezane za život ovih najčešćih prenosilaca zaraze u XVIII i XIX veku. Sačuvana dokumentacija, na žalost, u tom smislu ne pruža gotovo nikakve podatke.

O tome kako se kuga širila pomorskim putevima Sredozemlja govori se u šestom poglavlju, dok Sedmo tretira načine kopnenog rasprostiranja. U većini slučajeva na Balkanu epidemije nisu trajale duže od jedne godine. Najveću opasnost ova bolest predstavljala je kad bi se pojavila u Istanbulu ili nekom drugom prometnom gradu ili luci. Bosna i Hercegovina pretrpile su najveća stradanja od 1813. do 1818. godine. Na osnovu priložene karte vidi se da su posebno kritične bile prve tri godine, a da kasnije epidemija polako jenjava.

Osmo poglavlje produbljuje problem prenošenja zaraze i, poput prethodnih, u njemu su saznanja iz prošlosti prožeta danas aktuelnim podacima. Nekoliki citati iz hronika i putopisa ilustruju konkretne pojedinačne slučajeve prenošenja kuge, od kojih su mnogo dramatičnije bile pojave oboljenja u karavanima i vojnim trupama. Na primer, kugu su u Beograd 1718. godine doneli Tataři iz Moldavije, poslani kao pojačanje prilikom opsade grada. Za vreme gašenja Prvog srpskog ustanka to su učinili vojnici upućeni iz Istanbula.

Na osnovu podele Osmanskog carstva na dvadeset regiona u Devetom poglavlju Daniel Panzak je pokušao da ustanovi frekvenciju, cikluse i kalendar kuge u meri u kojoj je zapazio zakonitost njenog pojavljivanja. Jedan od ovih regiona je teritorija Srbije i Bosne i Hercegovine. Period od 1700. do 1850. podeljen je na tri razdoblja od po pedeset godina. U našim krajevima tokom jednog i po veka kuga je vladala ukupno 51 godinu, naravno, ne kontinuirano. Bilo je šesnaest epidemija, što znači da je prosečno trajanje svake oko 3.19 godina. Po ukupnoj dužini trajanja ovaj region nalazi se na sedmom mestu. Od gore pomenutih šesnaest epidemija deset nije trajalo više od godinu dana, ili dve, ali je zato najpogubnija besnela čak šest godina (1813-1818). Ta epidemija koincidira sa razdobljem najvećeg intenziteta vladanja kuge u celom Osmanskom Carstvu (1812-1833). Generalno važeći kalendar

kuge prema godišnjim dobima nije mogao biti napravljen, jer postoje variranja od oblasti do oblasti.

Nakon upoznavanja sa kugom uopšte, i specifičnostima njene pojave i opstanka u granicama osmanske države, čime su se bavile Knjige I i II, *Knjigu III* pomenu ti istoričar posvetio je posledicama kuge i njenom uticaju na kompletan život stanovništva.

U Desetom poglavlju ukazano je na smanjenje broja stanovnika i gustine naseljenosti, što prate odgovarajuće sheme, karte i grafikoni. Jedanaesto sadrži opise doživljavanja ove bolesti od strane muslimanskog i nemuslimanskog življa, uslovljenog različitim religijskim osobenostima. Naime, za razliku od verovanja muslimana da je kuga katastrofa poput drugih, put spasenja koga se ne treba bojati jer otvara vrata raja, hrišćani je smatraju božjom kaznom za učinjene grehe i ona kao takva kod njih izaziva ogroman strah i želju da je izbegnu. Ipak, nezavisno od orijentalnog fatalizma i islamske doktrine, istočnjačka medicina tragala je za načinima prevencije i izlečenja, u čemu je prednjačio slavni Ibn Sina koji je uveo rasprostranjenu upotrebu parfema i mirišljave pare u cilju dezinfekcije.

Dvanaesto poglavlje pruža iscrpan opis ponašanja Evropljana nastanjenih u Osmanskom carstvu, njihove pokušaje izolacije i iseljavaće u manje pristupačne krajeve kako bi izbegli kontakt sa zaraženima, a naredna dva bave se fenomenom kuge u svetlu njenih demografskih i ekonomskih efekata.

U Trinaestom poglavlju autor je nastojao da među posledicama koje su u demografskom smislu imala druga masovna stradanja razluči ideo kuge.

Na isti način Četrnaesto poglavlje ukazuje na odnos ekonomskih prilika u Osmanskom carstvu i epidemija kuge, čiji je uticaj u ovoj sferi bio višestruko značajan. Pre svega, tokom zaraza većih obima dolazilo je do osetnog smanjenja broja proizvođača, posebno u gradovima gde su se pripremali osnovni izvozni artikli kao što su pa-

muk i čoha. S druge strane, međunarodni saobraćaj i trgovina tada bi znatno opadali.

Četvrta knjiga odnosi se na poslednje decenije stopepedesetgodišnje vladavine kuge u Osmanskom Carstvu, koja je u prvoj četvrtini XIX veka bila aktivnija no ikad. Istovremeno, na jugozapadu Evrope pojavila se nova opasnost — žuta groznica, a sa Dalekog istoka širila se kolera kojoj je posvećeno Petnaesto poglavlje.

Konačno, po ustaljenim evropskim metodama, na inicijativu nekolicine uticajnih turskih velikodostojnika, u osmanskoj državi pristupilo se sanitarnoj zaštiti, što je podrazumevalo uvođenje karantina, dezinfekciju, izolaciju obolelih i sanitarnu kontrolu. Na sprovođenje ovih mera odnosi se Šesnaesto poglavlje. Nov politički položaj Srbije od 1830. godine doprineo je organizovanju sanitarne zaštite po austrijskom modelu. Teritorijalna granica prema istoku bila je uglavnom omeđena prućem ili živom ogradom i mogla se preći samo na određenim mestima gde su bili izgrađeni karantini. Najznačajniji je bio aleksinački.

Poslednjim godinama epidemije posvećeno je završno, Sedamnaesto poglavlje. Zahvaljujući pojačanoj brizi i interesovanju da se ljudi zaštite od bolesti, kuga krajem prve polovine XIX veka u Osmanskom Carstvu vidno jenjava. Panzaku u vezi sa tim, sem ljudskog, nije promakao još jedan faktor čiji se udeo ne može ignorisati i koji pitanje nestanka kuge na ovom prostoru ostavlja otvorenim. To su glodari, kako je već rečeno, glavni prenosioci ove bolesti. O njima, njihovim vrstama i prirodi u značenom periodu od 1700 do 1850. ne zna se, na žalost, gotovo ništa.

Na kraju slede detaljni podaci

o korišćenoj arhivskoj građi, bibliografija, indeks ličnih imena i geografskih pojmova i, ranije već pomenute, karte i grafikoni. Bibliografija, sa ukupno 1112 naslova, već sama po sebi deluje impresivno, a pogotovo način na koji je sistematizovana, a koji uverljivo potvrđuje autorovu izuzetnu naučnu studioznost. Reč je o knjigama objavljenih izvora, putopisima, opštim istorijama, geografskim delima, demografskim, medicinskim, radovima o kugi u prošlosti i najnovijim iz oblasti epidemiologije, zatim o karantinima i lazaretima i, konačno, onima koji se odnose na koleru. Danijel Panzak nije prvi naučnik čije je interesovanje zaokupio fenomen kuge, ali ga među drugim autorima izdvaja činjenica da niko pre njega ovom problemu nije pristupio tako temeljno i sistematično. Raniji radovi o tome bili su ograničeni na manje geografske celine i, najčešće, kraće vremenske periode. Konkretno, kada je reč o našim krajevima, o kugi su pisali D. Derić, H. Hajdarhodžić, B. Hrabak, V. Mihajlović, G. Orlić, R. Simonović i G. Stanojević, na čije se radove autor mestimično poziva i ponegde ih citira.

Knjiga *KUGA U OSMANSKOM CARSTVU 1700—1850.* znatno doprinosi boljem poznavanju prilika u delu sveta na koji se odnosi. Sem toga, kako je tematski okrenuta upravo nekim nedovoljno proučenim i manje poznatim okolnostima, njena posebna vrednost ogleda se u činjenici da predstavlja još jedan uspešan korak na putu prerastanja istorijske nauke iz tradicionalnih okvira političke i događajne istorije u modernu naučnu disciplinu čiji je predmet proučavanja sveukupni život ljudi u prošlosti.

Ljiljana Čolić

Dr Šerif Aktas, REFIK HALID KARAY, Ankara, 1986, str. 150.

U poslednje vrijeme se u Turskoj polaže znatna pažnja izučavanju kako starije tako i savremene književnosti. Interes za starijom književnošću ispoljava se time što

se sve više izdaju divani i druga poetska ili prozna djela pjesnika i pisaca iz osmanskog perioda turske književnosti. Što se tiče pisaca moderne književnosti, oni se

uglavnom predstavljaju monografski, što je sasvim opravdano obzirom da se radi o vrlo plodnim piscima čije je djelo vrlo razučeno i koje bi bilo teško predstavljati njihovim cjelokupnim djelima. Jedna od zapaženih studija o piscima XX stoljeća je knjiga dra Šerifa Aktaša, docenta Erzurumskog univerziteta, o Refiku Halidu Karayu (1888-1965).

Refik Halid Karay je pisac iz redova preporoditelja turske književnosti: Yakupa Kadrija Karaosmanoglua, Halide Edip Adivar, Rešada Nurijsa Güntekina i drugih, koji su tursku literaturu uveli u tokove evropskih literatura. Manji dio njegova stvaralaštva nastao je prije revolucije (1923. godine), a najveći dio toga stvaralaštva je iz poznih godina njegova života. Mnoga svoja djela, a ima blizu 50 knjiga, Refik Halid Karay objavio je u posljednjoj deceniji svoga života. Jedan dio njegovih pripovjedača i memoara objavljen je i poslije autorove smrti.

Osam poglavlja ove knjige predstavlja u stvari osam manjih studija o ovom književniku.

U prvom (str. 7-38), autor knjige bavi se rekonstrukcijom životnog puta pisca, s posebnom pažnjom na godine Ataturkove revolucije. Tu će biti riječi i o tome šta je pisca opredijelilo da se svrsta u red realističkih pisaca koji su, s dosta oštine i grubog realizma koji katkad prelazi granice naturalizma, opisali porođajne tegobe tur-

skog društva na prijelazu u novo vrijeme.

Kritika naslijeđenih konzervativnih pogleda na svijet, ukorijenjenih praznovjerja, totalnog zapostavljanja sela, teškog stanja u prosvjeti i drugim oblastima, često je najefikasnija u vidu humora i satire. I Refik Halid Karay je znatan dio svoga opusa napisao na taj način. Autor studije to analizira u dva poglavlja (*Karakteristike humora i satire kod Karaya i Humor i satira u djelima Refika Halida Karaya*). Između ovih poglavlja osvrće se i na sve ostale književne rodove kojima se bavio Karay. Nešto opširnija poglavlja su osvrta na pripovjedačko i romansijersko stvaralaštvo Karaya (str. 49-118), a onda slijede odabrani primjeri iz piščeva djela. Poslije je zaključka (str. 139-149), knjiga sadrži i popis objavljenih knjiga Refika Halida Karaya, dok je ovom prilikom, nažalost, izostala kompletna piščeva bibliografija, koja bi također zavredovala da bude prikupljena i objavljena. Možda bi se trebalo potruditi pa objaviti i bibliografiju novinskih članaka Karaya, kao i publikovati popis makar najvažnijih do sada neobjavljenih tekstova ovoga pisca.

Možemo zaključiti da je autor knjige, dr Šerif Aktas, krećući se već uhodanom pozitivističkom metodologijom, na solidan način predstavio jednog od najznačajnijih turskih pisaca prve polovice XX stoljeća.

Dr Fehim Nametak

TRI NAUČNA SKUPA U ISTANBULU, MAJ-JUNI 1987

»Stampa na turskom jeziku na Balkanu predstavlja ogromnu dokumentaciju (u kvantitativnom pogledu) i izvor iz prve ruke, neizmjerne vrijednosti (u kvalitativnom pogledu) za studij i razumijevanje historije i kulturne historije ovih regiona u drugoj polovini 19. i većim dijelom 20. vijeka. Ova dokumentacija, međutim, bila je do danas veoma malo iskorištena od strane specijalista iz različitih zemalja zbog toga što je svu-

da razučena, odnosno nepristupačna. Uz to, način na koji je čuvana (ili »čuvana«) je alarmantan, tako da se može vjerovati s pravom da će uskoro sasvim iščeznuti ako se ne poduzmu neophodne mjere u najskorijoj budućnosti«.

Ovo su bile riječi prof. Alexandra Popovica, iz Pariza na naučnom skupu posvećenom »Turskoj štampi na Balkanu, od početaka do naših dana«, održanom u Istanbulu krajem maja 1987. godine, a orga-

nizovanog od strane Visoke škole za novinarstvo Univerziteta Marmara iz Istanbula i Francuskog instituta za anadolska istraživanja u Istanbulu. Na ovom međunarodnom skupu podneseno je desetak referata učesnika iz Francuske, Turske, Jugoslavije. Bez obzira na ovaj, relativno mali broj učesnika, skup je protekao u radnom ambijentu i doprineo rasvjetljenju nekih ključnih pitanja (metodoloških i naučnih) kad je riječ o značaju turske štampe za sve vrste istraživanja: historijska, kulturna, sociološka itd. A. Popović je bio među prvim učesnicima, koji je govorio o značaju izučavanja turske štampe koja je mnogobrojna, a čije je sređivanje neophodno i to u najskorijem vremenskom roku. Učesnik iz Turske, naučnik O. Kologlu, govorio je o »Turskoj štampi na Kritu« gdje je pomenuo listove *Vekay-i Giridiye* (izlazi 1828), *Girid* (1868), *Intibah*, *Vicdan*, *Dikkat*, *Mirat-i Girid*, *Hakikat*, *Umit* i najzad *Hüriyet* i *Istiklal* (ovi posljednji izlaze početkom 20. vijeka). Š. Hanioglu je govorio o štampi na Balkanu i pokretu »Jeunes Turcs« za vrijeme vladavine Abdülhamida, dok je I. Eren dao pregled cjelokupne štampe na Balkanu od godine 1866, doba osnivanja prvih štamparija na Balkanu, do 1986. Veoma zanimljiv referat podnio je prof. Darko Tanasković iz Beograda o »Političkoj sceni Jugoslavije« s obzirom na list, na turskom jeziku, *Sada-yi Millet* (list je izlazio u Skoplju od 1927. do 1929. godine). R. Tesal, iz Turske, govorio je o štampi turske manjine u zapadnoj Trakiji, a B. Lory, iz Pariza, o počecima i razvoju štampe na turskom jeziku u Bugarskoj od 1880-1885. Jasna Šamić, iz Sarajeva, je podnijela referat o nastanku lista *Bosna* u Bosni (1866-1878.), njegovom razvoju i sadržaju tokom izlaženja, sve do njegovog gašenja dolaskom Austrijanaca u Bosnu. A. Popović je dao još jedan referat koji se odnosio na političku stranku »Cemiyet« iz Skoplja i njena glasila *Hak* (1920-1924.), *Hak Yolu* (1925.) i *Milcahede* (1925.).

Na ovom skupu, koji je nastava prošlogodišnjeg skupa posvećenog općenito turskoj štampi, donesen je zaključak o tom da se on

svakako i ubuduće nastavi u široj formi kao i o tom da zasad svaki od učesnika napravi klasifikacionu listu novina i časopisa zastupljenih u, njemu pristupačnim, bibliotekama. Tako bi se olakšao pristup barem određenom broju časopisa, a istraživači bi dobili, za početak, djelimičan uvid u tursku štampu zastupljenu u nekim evropskim bibliotekama.

Uporedo sa ovim skupom, u Istanbulu se dešavao još jedan naučni skup, veoma važan i aktuelan za današnju Tursku. Ovaj naučni skup odnosio se na laicizam u savremenoj Turskoj, a organizovan je od strane Univerziteta na Bosforu i Fondacije za sociološka i politička istraživanja čiji su naučnici i dali osnovni ton skupu — laički orijentisan.

Treći skup koji se održao početkom juna u organizaciji *Ecole des Hautes Etudes en sciences sociales* iz Pariza i *Francuskog instituta za anadolska istraživanja* u Istanbulu, imao je za temu užu orijentalističku specijalnost: *derviški redovi melamije i bajramije od osnivanja do današnjih dana*. Ovaj međunarodni skup trajao je tri dana, a učestvovali su stručnjaci za sufizam i derviške redove iz Francuske, Turske, Njemačke, Amerike i Jugoslavije. Bez obzira na to što svi referati nisu bili iste vrijednosti (od njih dvadesetak koliko je podneseno), skup je bio veoma plodonosan, najzad kao i prethodna četiri koji su organizovali francuski naučnici posljednjih godina, posvetivši ih različitim ortodoksnim i heterodoksnim derviškim redovima zastupljenim danas u čitavom svijetu.

Na skupu je bilo riječi o tri faze razvoja reda melami-bajrami, koji se više nego derviški red javlja kao osoben način religioznog iskušenja i isposništva (*melamet*). Smatra se da se kao tarikati, sufijsko bratstvo u pravom smislu riječi, melamiya tarikati organizuje tek početkom devetnaestog vijeka zahvaljujući njegovom piru-osnivaču Muhammadu Nuru al-Arabiju (umro 1888. godine), arapskog porijekla, koji stiže u Makedoniju i odatle širi svoje ideje.

Uvodni referat o melamijama i bajramijama, o osnovnim načeli-

ma ovog pobožnjaštva i reda dao je prof. Hamid Algar iz Sjedinjenih Američkih Država (»Melamati Elements in Early Naqshbandi Tradition«). On je govorio o tome da je melamet prvenstveno vrsta spiritalnog opredjeljenja i dao definiciju *melameta* prvenstveno prema Molle-u i Gölpinarli-ju. Pomenuvši da njihova silsila ide od Abu Bekra, Algar je istakao određene sličnosti s nakšibendijskim derviškim redom: postojanje *halveta* (mističke izolacije), tajnog rituala — *kalbi zikr* (bezglasni zikr), a u formalnom pogledu: neposjedovanje vanjskih obilježja u nošnji.

Mehmed Aydin je govorio o melamiliku i pogledu na svijet (Melamilik'te Dünya görüsü), o ulozi sufija, općenito, u islamizaciji *Anadolije*, o melamijama kao »školi« i o njenim osnovnim unutrašnjim, ezoteričkim obilježjima.

Tema izlaganja Mikaila Bavrama bila je »Ahi Evren Seyh Nasirüddin Mahmud'da Melami Temayüller«. Ovaj izlagač nazvao je ovaj pokret filozofskim pokretom u čijoj osnovi leži ljubav Bogu (podnosilac referata oslonio se na shvatanja pomenutog Ahi Evrena).

Jedan od najzanimljivijih i naučno fundiranih referata bio je referat naučnika-indologa Marc-a Gaboriau-a iz Pariza koji je dao, prije svega, sociološki aspekt melameta u Indiji, naznačivši ambivalentno i nejasno značenje ovog posljednjeg termina koji je od 19. vijeka u Indiji upotrebljavan u značenju »be-šar« (lišeni šerijata), a gdje spadaju različite grupe kao što su kalenderi, melangi, rufaije, čija su shvatanja donekle oprečna sufitskim shvatanjima nakšibendija ili suhraverdija. Ove grupe zvane »be-šar«, nazivaju se često, kaže M. Gaboriau u heterodoksnim grupama što po njemu nije u potpunosti tačno. Ono što je zajedničko za sve ove religiozne skupine jeste obavezan ritual, upotreba toksičkih sredstava (vino, ili hašiš koji smatraju veoma pogodnim za postizanje ekstaze), odjeća, odnosno odsustvo određene nošnje ili običaj prerušavanja u ženu (nazivaju se još i »Božije nevjeste«), celibat, pa i nasilje (u 17. i 18. vijeku imali su svoju vojsku). U hi-

jerarhijskom pogledu, »be-šar«-i su inferiorniji od ostalih sufijskih redova, posebno ortodoksnih redova koji su socijalno integrisani među više društvene slojeve i potiču od turskih ili arapskih osvajača. Za razliku od ovih posljednjih, skupine zvane »be-šar« pripadaju nižim slojevima, čak nižim i od zanatlija, pa čak njima i služe.

Bilo je i takvih referata koji su sa mnogo riječi dali nepreciznu sliku melamija — bajramija i njihovog učenja ponavljajući dosta poznate činjenice o islamu, sufizmu i o »melametizmu« kao svojevrsnom »osjećanju« ali i »filozofiji«. Dok je potomak Hacı Bajrama Velija, Bayramoglu pomenuo čak i Ataturkove simpatije prema bajramijama, H. Hatemi je iznio uglavnom svoja konkretna istraživanja o dosad malo poznatom Hamza Baliju iz Bosne, osnivaču poznatih hamzeviya, ozloglašanih i nazvanih hereticima od strane zvaničnog islama (16. vijek), o kojima ipak nema mnogo historijskih podataka ni dokumenata.

X. Jacob iz Pariza dao je veoma značajno i zanimljivo zapažanje o melamijama prema M. Hartmanu (1909.) i njegovim sjećanjima, dok je A. Popović govorio, kao i obično stručno, metodološki i oslanjajući se na dokumenta, o trećoj fazi melamija na Balkanu (19. i 20. vijek).

Veoma značajno izlaganje dao je i D. Tanasković iz Beograda o teorijskoj misli Muhammada Nur al-Arabija na osnovu analize tri rukopisa koja se čuvaju u Univerzitetској biblioteci u Beogradu. I najzad, J. Šamić iz Sarajeva, govorila je o tragovima melamija u Bosni (malobrojnoj grupi koja postoji u Tuzli i njenoj okolini), o njihovom poimanju *melami* reda i *melameta*, o njihovoj organizaciji i ritualu, dok je T. Zacone (Pariz) govorio o mistici bajramija na osnovu diela Mehmeda Ali Avnija, diela koje su stručnjaci za sufizam, posebno M. Chodkiewisz (Pariz) okarakterisali veoma lošim, čak i beskorisnim.

U okviru skupa, kao i prethodnih godina, kao posebna ilustracija prikazan je film o melamijama iz Orahovca i njihov ritual, zikr,

koji je snimio pokojni prof. Kissling (Njemačka).

Nadamo se da ovim, četvrtim skupom posvećenim jednom derviških redova, ovaj put melamijama i to u povodu pedesetogodišnjice izlaženja knjige A. Gölpinarlija, o ovom redu nije okončana tradicija naučnih skupova posvećenih određenim derviškim redovima. Za iduću godinu, okvirno je, naime, najavljen skup o

svim redovima koji momentalno postoje u određenim regijama. Od učesnika će se izrazito tražiti preciznost i naučna fundiranost stavova, a poseban zaključak skupa o melamijama jeste iskazana potreba oslanjanja na dokumenta, njihovo objavljivanje kao i izdavanje kritičkih izdanja bez kojih je nezamislivo dalje napredovanje naučne misli.

Jasna Samić

PEČAT SVETACA (O PROFETŠTVU I SVETOSTI KOD IBN ARABIJA)
(MICHEL CHODKIEWISZ: LE SCEAU DES SAINTS, PROFÉTIE
ET SAINTÉTÉ DANS LA DOCTRINE D'IBN ARABI,
GALLIMARD, PARIS, 1986.)

Veliki mističari (sufije) kao što su bili Dželaludin Rumi, Mansur al-Halladž, a odnedavno i Ibn Arabi, već duže vremena su predmet istraživanja, pa čak i vokacije velikih evropskih teoretičara islamskog misticizma: Nickolsona, Massignona i najzad Michela Chodkiewicza. Stav da Evropa nije zainteresovana za Orijent i mistiku, pobija činjenica da je nedavno u Parizu izašlo četvorotomno izdanje Massignonovog Halladja (*Passion de Halladj*, Gallimard), kao i to da da se ponovo štampaju mnoga Massignoova djela (između ostalog nedavno je ponovo štampano njegovo djelo »Parole données«, Gallimard, Paris). Protudokaz za to je i nedavno objavljena knjiga Michela Chodkiewicza, »Pečat svetica« u izdanju velike izdavačke kuće iz Pariza, Gallimard. Radi se o studiji djela i doktrine velikog orijentalnog teozofa, mistika i filozofa, Ibn Arabia (1165. — 1240.). Ovaj veliki specijalista za sufizam, inače glavni direktor u jednoj od najvećih francuskih izdavačkih kuća, Seuil, M. Chodkiewicz posebno je poznat u Francuskoj i u svijetu kao specijalista za Ibn Arabija. Po svemu sudeći nije slučajno što su najveći poznavaoци sufizma, kao gore navedeni, svoja najveća djela posvetili pojedinim sufijskim predstavnicima.

Pomenuta knjiga o Ibn Arabiju nastala je, kao što kaže i sâm au-

tor u svom Predgovoru, kao rezultat predavanja u okviru seminara održanih u *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* (od 1982/83. i 1983/84.). Stoga se M. Chodkiewicz zahvaljuje ovom prilikom svim svojim kolegama koji su na bilo koji način podržali ovaj njegov rad i trud, kao i mnogim učesnicima njegovih seminara, čije su diskusije bile plodonosne za autorovo djelo.

»Godine 1845. u Leipzigu, kaže u Predgovoru M. Chodkiewicz, jedan učenik Silvestrea de Sacy-a, Gustav Flügel, objavljuje, kao datak Djurdjanijevom djelu *Tacri-fât*, jednu kratku poslanicu pod naslovom *Definitions theosophi Muhjied-din Mohammed b. Ali vulgo Ibn Arabi dicti*. Sa ovih nekoliko stranica, ispisanih u Malatiji 615/1218, djelo Ibn Arabija ulazi diskretno u polje orijentalistike«. M. Chodkiewicz također smatra da je trebalo sačekati dosta dugo da bi se pojavili radovi od izvjesnog značaja, a desilo se to tek 1911. u Londonu kada je Nickolson izdao djelo »Interpretacija želja« (*Terdjuman al-ašwag*). Od godine 1919, koja je po riječima Chodkiewicza bila posebno bogata izdanjima Ibn Arabija, uslijedila su nova, manje više značajna djela, studije i prevodi ovog Istočnjaka, a među tim studijama Chodkiewicz izdvaja i djela H. Corbina, poznatog francuskog orijentaliste, »*L'imaginati-*

on créatrice dans le soufisme d' Ibn Arabi» (Paris 1958.) i Toshihiko Izutsu-a, *Sufism and Taoism* (Tokio, 1966.). Daleko suptilniji od mnogih islamologa koji su uglavnom rezervisani kad je riječ o Ibn Arabiju, Corbinovo djelo o ovom mistiku, »potajnom šiiti i deklarisanom sunitu«, kako ga je nazvao, trebalo bi, po riječima Chodkiewicza biti revidirano u mnogom pogledu.

Bibliografija Ibn Arabija, iako ne i definitivna, ipak je solidna, zahvaljujući radovima Osmana Yahia-a, kaže M. Chodkiewicz, i ona broji preko četiristo djela, od kojih *Futūhāt Makkiyya* (Iluminacije iz Meke) broji više hiljada stranica. »Njegovu biografiju, pak«, kaže autor, »tek treba napisati«. Ono što se može zaključiti na osnovu nepotpunih bilježaka o njegovom životu jeste da je rođen u Andaluziji 1165. godine. Mladost provodi u Sevilji gdje mu se nastanjuje i familija, a od 16 godina »stupa na pravi Put«, tarikat. »U dvadesetoj (vjerovatno doba kad se susreće sa Averoesom), on je već prešao čitavu seriju »stanica« (*maqamat*) koje u sufijskoj terminologiji označuju put ka Bogu«. Do svoje šezdesete godine Ibn Arabi luta po svijetu, posjećujući Maroko, Tunis, Fes, Kordobu, Meku, Bagdad, Jerusalem i najzad se zaustavlja u Damasku gdje završava svoje čuveno djelo »*Fusus al-hikam*«. U Damasku, gdje stiče nebrojeno mnogo učenika koji komentiraju njegovo djelo, Muhviddin (»Oživotvoritelj vjere«). Ibn Arabi umire 28. Rabi al-sâni 638 (16. novembra 1240. g.). Potomci će mu kasnije dati i naziv »*Sejhul-Akbar*«. (»Najveći među duhovnim vođama«) ili *Sultan al-arifin* (»Car znalaca«).

Studija o Ibn Arabiju, iako se prvenstveno bavi ovim mistikom i njegovom doktrinom, obuhvata i komentariše i druge sufijske autore, analizirajući komparativno i kontrastivno osnovne doktrinarne postavke Ibn Arabia, bez obzira na autorovu skromnu opasku da je ova knjiga samo neznatan doprinos izučavanju Arabia, ona je izuzetno bogata, sveobuhvatna, dokumentirana i sintetička, neobično zanimljiva i za »neupućene«.

Knjiga je podijeljena u deset poglavlja, a bazirana je najviše na izučavanju Ibn Arabijevog djela »*Futūhāt Makkiyya*« i Arabijevog koncepta sveca (*walī*) i svetosti (*wilāya*), ali i drugih koncepata, kao što su Savršen čovjek (*Insan Kamil*) i Pol (*Qutb*). Poput kakvog literarnog djela sa raspletom, svojim provokativnim naslovima kao što su »Onaj ko te vidi, vidi Me«, »Nasljednici Profeta«, »Četiri stupa« i drugih, i njihovom živošću kojom su napisani, poglavlja ove knjige nas postupno vode do ključa samog naslova i poimanja islamskog koncepta svetosti na osnovu djela Ibn Arabia, od pojma Pečata svetaca, pečata muhamedijanske svetosti i njegovoj kulminaciji u »dvostrukom uspeću« (*miradi*) — dvostrukom, jer on, po riječima Chodkiewicza, jeste svetac, *walī*, koji se penje, a zatim silazi određene etape (*echalons*) koje su pak simetrične onim koje je već prešao.

»Riječju 'svetac', shodno upotrebi i u pomanjkanju boljeg izraza, prevedimo riječ *walī*, množina *awliyā*, čiji je korijen WLY«, kaže M. Chodkiewicz u poglavlju »Podijeljeno ime« (*Un nom partagé*). Stvarno značenje ovih izraza trebalo bi, po ovom autoru, da potiče od korijena QDS koji izražava ideju čistote, za što bi u grčkom bio ekvivalent *hagios*, a u latinskom *sanctus*, ili bi trebalo da se formiraju od korijena HRM koji ima nociju sakralizacije (u grč. *hieros*, u latinskom *sacer*) ali koja »u praksi nije uvijek razlučiva od pojma svetosti: na engleskom, *The Holy* znači »sakralan«, ali *The holy man* znači »svet čovjek«. Ni riječi izvedene iz korijena QDS ni iz HRM ne mogu se aplicirati za ličnosti koje određuje riječ *walī*, kaže Chodkiewicz.

On nadalje daje prvobitno značenje korijena WLY: »prijatelj«, s jedne strane i, s druge strane, »upravljati«. *Walī* je stoga, zaključuje on, »prijatelj«, onaj koji je blizak, ali i »onaj koji pomaže, asistira« (*mudabbir*). I mada se odnosi na ljude, *walī* je takođe jedno od Božijih imena. Budući da forma *fa'īl* ima i aktivno i pasivno značenje, *walī* je istovremeno i onaj koji je blizak i koji voli,

ali i onaj koji je voljen, protežiran, on je onaj koji upravlja i kojim se upravlja. »Iz ove ambivalentnosti Božijih imena označenih oblikom *fa'îl*, Ibn Arabi će izvući važne doktrinarne zaključke, pokazujući tako na primjer da *al-ʿalîm* (...) označava Boga kao nekog ko je istovremeno i *al-ʿâlim* (onaj koji zna) i *al-maʿlûm* (onaj koji je spoznat): jedini koji Zna i koji je Znan u svim znanim stvarima«.

U daljim poglavljima Chodkiewicz, slijedeći Ibn Arabiju misao, razvija pojam »sveta« i »svetosti«, raspravljajući o kategoriji »bliskih« i »izabranih«, o odnosu »wali« (svetac), »nabi« (profeta) i »rasûl« (poslanik) referišući se, između ostalog, na postavke Tirmidhija.

Preko »sfere svetosti«, do nasljednika profeta — svetaca, komentarišući *awtab* (stubove) i *qutb* (pol), objašnjavajući nociju »muhamedovska realnost« (*haqîqa muhamadiyya*) (gdje svaki profet, po Ibn Arabiju, počev od Adama, prvog među njima, predstavlja

samo jedan dio lanca u određenom momentu ljudske povijesti), autor studije vodi čitaoca do »pečata svetaca« (što je takođe i centralna tema Arabijevog djela *Anqa mughrib*, kao i naslov djela pomenutog autora Hakima Tirmidhija. Ovdje, tačnije među tri najznačajnija »pečata svetaca«, po Ibn Arabiju i njegovom djelu *Futûhât*, spadao bi Isus kao »Pečat svih svetaca, na jedan apsolutan način«.

I kao što se kaže na poleđini ove detaljne studije o učenju Ibn Arabija, ovo učenje se zaključuje »detaljnim opisom dvije faze — uspeća prema Bogu, silaženjem prema stvorenjima — početnim putovanjem čije dovršenje čini od sveca neizostavno posrednika između Neba i Zemlje: i tako kraj svetaca nije ništa drugo nego kraj svijeta«.

Pomenimo na kraju još i to da knjiga, pored Predgovora i deset poglavlja, sadrži Sistem transkripcije arapskih riječi, Listu skraćena, datih na početku i, na kraju knjige, Indeks ličnih imena i tehničkih termina.

Jasna Samić

Srđan Janković, *ARAPSKI IZGOVOR S OSNOVAMA ARAPSKOG PISMA*, Prvo izdanje, Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, 1987., 147 str.

S obzirom na dugu tradiciju izučavanja arapskog jezika u našoj zemlji (predaje se na fakultetima u Sarajevu, Beogradu i Prištini), veoma je mali broj objavljenih knjiga i udžbenika koji se bave pitanjima arapskog jezika i pisma: A. Kadić i A. H. Bulić, *Gramatika i vježbanica arapskog jezika*, Sarajevo i Mostar, 1907.; S. Sikirić, M. Pašić i M. Handžić, *Gramatika arapskog jezika I i II dio*, Sarajevo, 1936; B. Korkut, *Gramatika arapskog jezika za I i II razred klasične gimnazije*, Sarajevo, 1952.; T. Muftić, *Arapsko pismo (razvoj, karakteristike, problematika)*, Sarajevo, 1982.; R. Božović, *Udžbenik arapskog jezika sa vježbanicom i rječnikom*, Sarajevo, 1984.

Fonetika arapskog jezika do sada uopšte nije bila predmetom dubljih istraživanja jugoslavenskih arabista, već je uvijek samo marginalno doticana, tek u mjeri neophodnoj da se zadovolje uzusi uvodnih poglavlja gramatika. Upravo iz tih razloga od izuzetnog je značaja knjiga koju je 1987. godine objavio Zavod za udžbenike i nastavna sredstva sarajevske izdavačke kuće Svjetlost pod naslovom *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma* čiji je autor prof. dr Srđan Janković. Može se reći da je jedna do sada nedovoljno istražena oblast kod nas napokon dobila mjesto koje joj po važnosti i značaju pripada.

Autor je materiju izložio sa savremenog lingvističkog aspekta

služeći se usporedo komparativnom i kontrastivnom metodom, potkrepljujući izlaganje primjerima iz impozantnog broja raznih jezika svijeta, pružajući na taj način čitaocu mnoštvo varijeteta za identifikaciju ovog specifičnog glasovnog sistema. Izlaganje mu je odmjereno, sistematično i temeljito, misao tolerantna uz uvažavanje svih različitih stavova ostalih autora, ima izvjesnih ponavljanja, ali su ona, s obzirom na prvenstveno udžbeničku namjenu ove knjige, i neizbježna.

Knjiga je napisana na 147 strana i podijeljena na sljedeće cjeline: *Predgovor* (str. 9—14), *I Pristup* (str. 15—49), *II Arapsko pismo* (str. 50—68), *III Sistem glasova arapskog jezika — Sistem arapskih konsonanata* (str. 69—106), *IV Sistem arapskih vokala* (str. 107—123), *V Slog i stanovite glasovne promjene* (str. 124—145) i *Literatura* (str. 146—147).

U *Predgovoru* autor prvo predstavlja gramatike arapskog jezika koje su napisali naši autori, zatim djela istaknutih filologa i fonetičara arapskog jezika iz svijeta, i na kraju objašnjava osnovnu koncepciju svoje knjige.

Pristup predstavlja osnove fonetike uopšte i obrađuje govor kao neposrednu realizaciju jezika, govorne organe kao sredstva govorne produkcije, artikulaciju kao način produkovanja govora, glasove i glasovne sisteme jezika, njihovu konfrontaciju, artikulaciju, akustičke karakteristike, identifikaciju i klasifikaciju. Radi preciznog objašnjenja, ovaj dio izlaganja potkrijepljen je brojnim ilustracijama govornih organa, dijagramima, a završava se tabelom internacionalog fonetskog alfabeta.

Drugi dio knjige pod naslovom *Arapsko pismo* sastoji se od sljedećih poglavlja: *Uvodne informacije* (str. 50—51) gdje autor objašnjava porijeklo arapskog pisma, njegovu tipologiju, broj slova arapskog alfabeta, osnovne podatke o bilježenju arapskih vokala, smijer pisanja, broj pozicionih varijanti grafije i osnovne tipove arapskog pisma; *Napomene o transkripciji* (str. 52); *Arapski alfabet* (str. 53—54) sa tabelom u kojoj su dati transkripcijski simboli, samostalni

i pozicioni oblici grafije slova i nazivi slova; *Napomene uz tabelu arapskog alfabeta* (str. 54—55); *Arapske cifre* (str. 55—56); *Brojne vrijednosti slova* (str. 56—57); *Vokalizacija* (str. 57); *Znaci za kratke vokale* (str. 58); *Obilježavanje dugih vokala* (str. 59—60); *Ostali znaci vokalizacije* (str. 60—61) gdje su obrađeni *sukûn, tanwîn, madda* i *tašdîd*, *Neke specifičnosti arapskog pisma* (str. 62—63), *Grafija hamzata* (str. 63—67) i *Interpunktija* (str. 67—68). Ovaj dio knjige pruža iscrpne informacije o arapskom pismu, što se vidi iz pregleda navedenih naslova, s tim što valja napomenuti da je materija detaljno razrađena a vrlo koncizno saopštena, što je takođe samo jedna od mnogih odlika autorovog stila.

Treći dio knjige, *Sistem glasova arapskog jezika*, sadrži kratki uvod sa podjelom glasova arapskog jezika na konsonante i vokale i detaljnu obradu *Sistema arapskih konsonanata* koji su odmah na početku dati u tabelarnom pregledu, dok dalje izlaganje predstavlja razradu pojedinih konsonantskih skupina, koja počinje poglavljem *Šumni konsonanti* (str. 70—100), a to su: *Labijalni (usnjeni) konsonanti* /b, f/ (str. 70—72), *Dentalni (zubni) konsonanti* /t, d/ (str. 72—75), *Alveolarni (desnički) konsonanti* /s, z/ (str. 75—76), *Arapski emfatici* /t̤, d̤, s̤, z̤/ (str. 77—83), *Palatalni konsonanti* /š, ğ/ (str. 83—86), *Velarni konsonanti* /k, ħ, ġ/ (str. 86—90), *Uvularni konsonanti* /q/ (str. 90—92), *Faringalni konsonanti* /h, ʕ/ (str. 92—96), i *Glotalni konsonanti* /h/ (str. 96—100); a završava se poglavljem *Sonanti* (str. 100—106) gdje su obuhvaćeni lateral (l), apikalni vibrant (r), nazali (m, n) i poluvokali (w, y). Ilustracijama su potkrijepljena objašnjenja tvorbe sljedećih konsonanata: *t̤, d̤, t̤, d̤, s̤, z̤, š, ħ, ġ, q* — tj. upravo onih konsonanata koji nemaju ekvivalente u sh/hs jeziku. Ilustracije uz konsonante *h, ʕ, i* su izostale, mada, uslovno rečeno, ni tih konsonanata u našem jeziku nema, jer bi ih vjerovatno bilo teško i realizirati budući da su po mjestu artikulacije faringali i glotali pa ni sam crtež ne bi baš mnogo doprinio njihovom po-

jašnjavanju. Svaki konsonant obrađen je metodološki jednako: prvo, autor navodi postoji li njegov parnjak u sh/hs jeziku, zatim daje objašnjenje o načinu njegove artikulacije, slijedi posebno izvučena identifikacija konsonanta sa svim njegovim artikulacijskim osobnostima, zatim pozicione varijante grafije i eventualne alofonske varijante, da bi objašnjenje na kraju završio analizom stavova ostalih fonetičara arapskog jezika, analitički razmatrajući sve argumente pro et contra njihovih tumačenja.

U četvrtom dijelu knjige predstavljen je *Sistem arapskih vokala*, uz koji je autor predočio brojne dijagrame arapskih i sh/hs vokala, omogućavajući njihovo kompariranje, odnosno kontrastiranje. Vokali i njihove alofonske modifikacije predstavljeni su tabelama koje sadrže pregled vokala sa osnovnim alofonima, s obzirom na učešće usana i pomjeranje jezika (po horizontali i vertikali) prilikom njihove artikulacije. Sve navedene stavke temeljito su obrađene i prezentirane u vidu sljedećih poglavlja: *Arapski vokali* (str. 107), *Identifikacija arapskih vokala* (str. 107—109), *Alofonske varijacije vokala* (str. 109—113), *Alofoni vokala /a/* (str. 113—114), *Alofoni vokala /i/* (str. 115), *Alofoni vokala /u/* (str. 115—116), *Neka pitanja u vezi s alofonima vokala* (str. 116—121), *Arapski dugi vokali* (str. 121—123) i *Diftonzi* (str. 123). U svom izlaganju o vokalima i njihovim alofonskim varijetetima, uključujući brojne primjere kontekstualnih realizacija izgovora arapskog jezika, autor navodi, razrađuje i objašnjava mišljenja ostalih fonetičara arapskog jezika, otkrivajući bilo njihovu opravdanost, bilo zabludu, nedorečenost ili manjkavost u interpretaciji arapskog vokalnog sistema.

Peti dio knjige pod naslovom *Slog i stanovite glasovne promjene* sastoji se iz sljedećih poglavlja: *Struktura sloga* (str. 124—127), *Adaptacija stranih riječi* (str. 127—132), *Alif coniunctionis* (str. 132—135), *Slučaj određenog člana* (str. 136—139), *Posebni slučajevi* (str. 139—140), *Asimilacija člana* (str. 140—142) i *O prozodijskim*

fenomenima (str. 142—145). O samom sadržaju pojedinih poglavlja u većini slučajeva dosta govore i njihovi naslovi. Ipak, treba napomenuti da se unutar poglavlja *Adaptacija stranih riječi* mogu naći informacije o adaptiranju stranih glasova, adaptiranju prema fonotaktičkim zakonitostima sloga i adaptiranju prema arapskim oblicima riječi. U poglavlju *Alif coniunctionis* razmatraju se slogovne promjene u slučajevima kada se on nalazi u inicijalnoj i medijalnoj poziciji, bilo u odnosu na kratke i duge vokale ili konsonante ispred njega. U poglavlju *Slučaj određenog člana* obrađene su njegova inicijalna i medijalna pozicija sa slučajevima kada je ispred člana kratki vokal, dugi vokal ili konsonant, kao i napomene u vezi s pomoćnim vokalom u kontekstu fonetskog vezivanja iza ličnih zamjenica i pronominalnih sufiksa, glagola i imena, uz imena koja već počinju dvokonsonantskom skupinom, kao i u slučajevima kada se nalazi u medijalnoj poziciji iza prijedloga a ispred imena. U sklopu *Posebni slučajevi* obrađuje se pojava eliminacije *alifa* kod često upotrebljivanih imena za oznaku najbližeg srodstva, kod registrovanja izraza *basmala* i upitne partikule 'a uz imena sa dvokonsonantskom inicijalnom grupom.

Knjiga *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma* predstavlja zaokruženu i kompletnu studiju o arapskoj fonetici što se tiče fenomena koji su u njoj obrađeni. Međutim imajući u vidu širinu same oblasti razumljivo je da je ostalo još mnogo neobrađenog materijala kojem će se tek u daljoj perspektivi obratiti dužna pažnja. Autor na 142. strani konstatuje sljedeće:

»Na ovom mjestu bismo napomenuli da ovdje nećemo ulaziti u brojne glasovne promjene u arapskom jeziku kao što su geminacija suglasnika, promjene poluvokala *w* i *y*, zatim *hamzata*, promjene u vezi sa *h*, konsonantske ili vokalske asimilacije, haplogija, jer one nose prvenstveno morfološki karakter pa se, prirodno, obrađuju u datim područjima morfologije.«

Bilo bi dobro i korisno da je uz ovu knjigu, kao njen dodatak i

logični slijed, objavljena i fonetska vježbanica sa izborom vokalizovanih tekstova na arapskom jeziku popraćenih njihovom transkribovanom verzijom, gdje bi se očitovale sve naprijed navedene glasovne promjene i pojave, te omogućio sasvim nov pristup izučavanju fonetike arapskog jezika kod nas. Budući da je adekvatna literatura za studijsko izučavanje arapskog jezika — a napisana na sh/hs —

veoma oskudna, pojava novih knjiga iz te oblasti, ne samo fonetske vježbanice arapskog jezika nego i knjiga sa osnovama morfologije, gramatike i sintakse arapskog jezika, uveliko bi doprinijela da se obezbijedi bolji kontinuitet proučavanja arapskog jezika u okvirima savremene jugoslovenske orijentalistike.

Emilijana Trifunović

Nasuh u's-silahi (Matrakçi) BEYAN-i SEFER-i IRAKEYN-i SULTAN SULEYMAN HAN,

Önsöz, Giriş, Çevriyazi, Notlar ve Dizinler ile Tipkibasimi Yayına Hazırlayan: Prof. Dr Hüseyin G. Yurdaidin,
Türk Tarih Kurumu Basımevi — Ankara, 1976.

Djelo Nasuha Matrakčija pod naslovom *Beyan-i Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i sultan Suleyman Han* (Opis postaja na sultan Sulejmanovom prvom pohodu na Persiju 944/1537. godine) predstavlja značajno ostvarenje Nasuha Matrakčija, u kojem je opisao putovanje, naselja i gradove kroz koje je na svom prvom pohodu na Persiju sultan Sulejman prošao sa svojom vojskom. Tekst ovog djela ilustrirao je minijaturama kulturnih, obrazovnih i drugih institucija: džamija, medresa, palata i dvoraca, uz to naslikao karakteristične izraze flore i faune, karakter tla. Baš zbog svega ovoga, ovo njegovo djelo, kao i druga njemu srodna, ima izuzetnu vrijednost ne samo za istoričare nego i one koji se bave umjetnošću, arhitekturom, koji izučavaju demografiju, životinjsko, i biljno carstvo.

Međutim, i pored toga što ova knjiga nosi naslov samo jednog od Matrakčijevih radova, ona, po svojoj strukturi i sveobuhvatnošću njegova stvaralaštva, predstavlja jednu opširnu studiju, kompletnu monografiju, u kojoj je prof. dr Yurdaidin, analitičkom i sintetičkom metodom, prikazao život i djela Nasuha Matrakčija iz Bosne.

Iako je Nasuh Matrakčija započeo svoju spisateljsku djelatnost knjigom o matematici: *Cemal el küttab ve kemal el-hisab* (napi-

sano 923/1517. godine), pa i drugo djelo o matematici: »Ümdet el-Hisab« (940/1533), on se sa prevodom Taberijeve istorije sa arapskog originala na turski 926/1520 (jer su prva dva prijevoda prije njega sačinjena sa Belamijevog prevoda na persijski), pretežno bavi i zanima istorijom. Kao vitez, učestvovao je u viteškim turnirima i pobjeđivao, što je rezultiralo radom o viteštvu i rukovanju oružjem, pod naslovom: *Tuhfet el-Guzat* 936/1529. godine. Ali, da se vratimo na njegove istorijske radove, koji su ovdje i najznačajniji. Naime, Nasuh Matrakčija nije samo prevodio tekst Taberijeve istorije nego je vršio izvjesna dodavanja, nastavivši rad Taberija tamo gdje je on stao, sve do 958/1551. godine. Tako je nastala opća istorija. Dva prva rukopisa (koja pripadaju I tomu) sadrže i obuhvataju događaje počev od stvaranja svijeta pa do smrti Muhamedove. Rukopisi se nalaze u Nacionalnoj biblioteci u Beču; jedan (Mat. Bibl., Cod Mixt., br. 999) se sastoji od 105 strana, dotrajao i nekompletan, dok je drugi rukopis pod br. 1187 (Mat. Bibl., Cod Mixt, 1187, folio 3a ff) potpuniji. Istina, tekst Taberijeve istorije poslužio je Nasuhu Matrakčiju da napiše opću istoriju koja će, nastavljajući rad Taberija dalje, poslužiti kao uvod u osmansku istoriju koju je želio

da napiše (fol. 251b). Rukopis (koji pripada II-tomu Mecma el-Tevarih) nalazi se u Nacionalnoj biblioteci u Parizu (Bibl. Mat. br. 50). U uvodu ovog rukopisa (folio 2) napominje da se I tom završava smrću profeta Solomona, drugi tom započinje dolaskom na prijesto Keykubada i na kraju (folio 213a) kaže se da se II tom završava vladavinom Sasanidskog vladara Anuširvana (531-578), te da će III tom započeti sa rođenjem profeta Muhameda (Fatih Kutuphane-si, br. 4278). Karakteristika ovog rukopisa je da on nastavlja izlaganje događaja poslije vladavine halife al-Muktedira (908-932), kada se završava Taberijeva istorija. Tu se izlaže istorija Abasovića do pada Bagdada (1253), porijeklo Turaka, Gaznevida i Seldžuka, a zatim slijedi informacija o anadolskim Seldžucima i osmanskim Turcima. Konačan naslov nalazi se na strani 538a ovog rukopisa koji se sastoji od 538 strana. Međutim, IV tom, koji je trebao da obuhvati osmansku istoriju, nije pronađen. Stoga zamišljeno djelo pod naslovom: »*Tevarih-i al-i Osman*«, čiji je podnaslov Mecmu-i Menazil, ostaje nedovršeno. To su više izolovani radovi, knjige koje govore o događajima za vrijeme sultana Sulejmana i njegovih neposrednih prethodnika. Budući da i naslovi samih djela ukazuju na ovu tezu i stav koji je istakao prof. dr Yurdaidin u ovoj monografiji, mi ćemo ih ovdje navesti:

1. *Mecmu-i Menazil* (944/1537) — prvi pohod sultana Sulejmana na Persiju, sa minijaturama;

2. *Suleyman-name* (tom I) 926-944/1520-1537), napisan 944/45/1537/38.

Prvi pohod sultana Sulejmana, koji pokriva događaje od dolaska ovog vladara na vlast do njegova pohoda na Körfu 944/1537. godine;

3. *Fetih-name-i Karabugdan* (945/1538) — istorija osvajanja Karavlaške od strane sultana Sulejmana, koja je počela 11. safera 945/9. jula 1538. i završila se 23. cema-ziyelahira 945/16. novembra 1538. godine (Revan ktb., br. 1284/2, fol. 122a).

4. *Tarih-i Feth-i Sikloš ve Istori Belgrad* (Suleyman-name I tom)

— opisani događaji osvajanja Sikloša, Ostrogona i Stonog Beograda od strane Sulejmana 949-950/1542-1543. godine, napisano 950/1543. godine;

5. *Suleyman-name* (II tom) 950-958/1543-1551) — zahvata velikog dio Nasuhovog djela Mecma el-Tevarih (Kompandijum istorija);

6. *Tarih-i sultan Bayezid ve sultan Selim* — posljednji dio Nasuhove istorije Mecma el-Tevarih (British Museum, br. 23586);

7. *Tarih-i sultan Bayezid* sa minijaturama;

8. *Suleyman-name* — drugi pohod sultana Sulejmana na Persiju (Marburški rukopis (955-956/1548-1549);

9. *Rustem-pašina istorija* (Tarih-i al-i Osman), koju je napisao Nasuh Matrakčija i samo zbog dobroćinstva velikog vezira Rustempaše tako je naslovio. Na osnovu više pokazatelja i dokaza, Yurdaidin je iznio ovakvu tezu, mada i drugi autori govore o Rustempašinoj istoriji i ne znajući da je, možda, autor djela Nesuh Matrakčija.

Na kraju da kažemo da se prof. dr Yurdaidin nešto duže bavio stvaralaštvom Nasuha Matrakčija iz Bosne i zaokružio taj posao monografijom u kojoj je prikazao istorijske i druge radove Nasuha Matrakčija. Studija je ozbiljno urađena, pa stoga i predstavlja valjan prilog nauci, a posebno osmanskoj historiografiji, koja čini sve više napora u cilju da se prikaže naučna i književna baština u okvirima nekadašnjeg Osmanskog Carstva, u čijem stvaranju su učestvovali i pripadnici drugih naroda. Naš Nasuh Matrakčija, sjajni vitez, istoričar, matematičar i slikar, ovom je studijom, naročito datim kritički urađenim tekstom »*Beyan-i Menazil . . .*«, i analitičkim prikazom njegovih drugih djela, dobio zaslužno mjesto u istoriji osmanske nauke i kulture.

Prof. dr Džemal Čehajić

Dr Irfan Morina, PRIŠTINELI MESIHI (HAYATI, SANATI VE ESERLERI), Tan Yayinevi, Priština, 1987. pp 304.

U brojne osmanske pjesnike koji su potjecali s teritorija današnje Jugoslavije spada i Prištevaca Isa Mesih (1470? — 1512/13). Imajući u vidu vrijeme kad je živio i pjesnički se oglasio, dosegaivši svojom poezijom visok umjetnički nivo, Mesih spada, zapravo, u klasike te poezije.

Mesih se, kao i većina pjesnika iz provincije, školovao u Istanbulu i tu, stekavši dobro obrazovanje iz arapskog i perzijskog jezika i kaligrafije, ostao u službi. Najprije je bio u vojnoj organizaciji, a potom jedno vrijeme i u službi Bosanca Hadim Ali-paše, velikog vezira Bajezida II, da bi s njim bio rado viđan gost i na dvoru. Sklon bezbrižnom životu koji je provodio u pjesmi i uživanju u društvu ljepotica, nije postigao velik uspjeh u službi na dvoru, ali tako proveden život odrazio se na tematiku njegove poezije.

Pored *Divana* koji sadrži preko 330 pjesama na 1800 distiha, Mesih je napisao prozno djelo *Gül-i sadberk* (zbirka od 100 proznih sastava o obliku pisama) i *Şehrengiz-i Edirne* (Opis ljudi i grada Edirena), posebnu, dosta rijetku pjesničku tvorevinu za koju se smatra da ju je upravo Mesih prvi upotrijebio. U njegovoj poeziji nema tariha, ali se u pojedinim njegovim pjesmama ipak reflektira i savremeni život.

Kod nas je od ranije poznata Mesihijeva Proljetna pjesma (Baharije), koju je F. Bajraktarević preveo i objavio (Jedna turska pjesma koja je ušla u svetsku književnost, Letopis Matice srpske, god. 131, 376, Novi Sad, 1955). Istu pjesmu preveo je H. Kalešić na albanski (Seminari i Kulturës Shqiptare për të huaj, Priština, 1976, 162). Ova poema je, koliko se zna, prevedena i na francuski, njemački, engleski i druge jezike.

U knjizi Irfana Morine Mesih je predstavljen izborom pjesama (98 gazela, 19 kasida, tužbalica za umrlim Hadim Ali-pašom i poznatim šehrengizom). Ostale pjesme i *Gül-i sadberk* autor knjige nije

mogao uvrstiti iz tehničkih razloga (nedostatak materijalnih sredstava) tako da ovaj njegov izbor sadrži oko trećine ukupnog književnog stvaralaštva poznatog pjesnika.

Knjiga Prištineli Mesih sadrži slijedeća poglavlja:

1. Mesih'in Hayati (Život Mesihija) (7—20 str.)
2. Gazeller (Gazeli) (21—120 str.)
3. Kasideler (Kaside) (121—185)
4. Mesih'in Hadim Ali-paša'ya yazdığı mersiye (Tužbalica koju je Mesih napisao povodom smrti Hadim Ali-paše (186—189),
5. Murabbalar (Çetverci) (190—196),
6. Mesih'in Edirne'ye yazdığı, Şehrengizi (Şehrengiz koji je Mesih napisao o Edreni) (197—213) i
7. Sözlük (Rječnik) (214—304)

U sažetoj uvodnoj studiji Morina, na osnovu poznate literature (tezkire, historije književnosti i historije Osmanskog Carstva), rekonstruira Mesihijev život i ocjenjuje njegovo književno stvaralaštvo. Obzirom na to da se radi o doista značajnom i originalnom pjesniku, čije se pjesme mogu naći u brojnim međmuama od Bosne do Iraka, bilo bi dobro da je studija bazirana i na neobjavljenim izvorima, a ne samo na literaturi. Inače, studiju o Mesihiju objavio je Abdulkadir Karahan u *Islam Ansiklopedisi* (sv. 8, str. 124—126), koju obilato koristi i I. Morina, ali je, začudo, nigdje ne citira. U istanbulskoj Univerzitetskoj biblioteci postoje i dvije neobjavljene teze o Mesihiju na koje se Morina, na žalost, i ne osvrće (Nesrin, *Mesih hayati ve eserleri*, Istanbul, 1940. i Sevim Jaber, *Mesih'in hayati ve Divaninin tenkittli metni*, Istanbul, 1953).

Kada se već nije moglo prirediti Mesihijevo cjelokupno pjesničko djelo, nego samo izbor iz njega, može se reći da je odbir 98 gazela, (od ukupno 290) dobar. Pjesme su priređene uzorno, mada bi se i ovdje mogla izreći ista konstatacija da je bilo poželjno

da se navede izvor odakle su pjesme preuzete. Isto se može reći i za ostala četiri poglavlja gdje su odabrane pjesme drugih vrsta (kaside, tužbalica, četverci i šehengiz). Samo u istanbulskim bibliotekama se inače nalaze četiri rukopisna primjerka Mesihijeva Divana, od kojih onaj iz Univerzitet-ske biblioteke (br. 899) potpuno odgovara sadržaju koji Morina predstavlja u uvodu knjige. Rječnik termina, koji zaprema 90 strana ove knjige, iscrpan je i pouz-

dan. On predstavlja nužan priručnik za čitanje poezije pune arapskih i perzijskih riječi i fraza i arhaičnih turskih izraza.

Mada ovako popularno priređena djela klasika imaju svoje opravdanje jer su bliža široj čitalačkoj publici, poželjeti je da što više njegovih djela, barem onih za koje je to moguće, dobijemo u formi kritičkih izdanja, baziranih na uporednom izučavanju rukopisa.

F. Nametak

RADJEVINA U PROSLOSTI — prva knjiga do 1941. godine, Beograd, 1986. strana 601.

Knjiga je timski rad grupe autora koji su shodno profesionalnoj orijentaciji koncipirali knjigu na razvojne historijske etape i tematske cjeline. Kompozicijski se sastoji iz sljedećih poglavlja:

1. Radjevina i Krupanj (geografski prikaz), strana 5—57,
2. Krupanj i Radjevina u preistorijsko i rimsko doba, s. 57—111,
3. Krupanj i Radjevina u srednjem veku, s. 111—131,
4. Krupanj i Radjevina u XVI i XVII veku, s. 131—185,
5. Prošlost Radjevine od 1804. do 1833. godine, s. 185—227,
6. Političke prilike u Radjevini od 1834. do 1914. godine, s. 227—269,
7. Privreda u Radjevini u XIX veku, 269—309,
8. Razvoj rudarstva od 1814. do 1941. godine, s. 309—327,
9. Etnografska obeležja i narodna kultura u Radjevini u XIX veku, s. 327—381,
10. Krupanj i Radjevina u prvom svetskom ratu, s. 421—469,
11. Radjevina između dva svetska rata, s. 469—581.

Ove tematske cjeline popraćene su registrom ličnih imena i geografskih naziva (581—601), što čini neophodan vodič kroz savremenu i moderno urađenu stručnu i naučnu publikaciju.

Posebno ćemo se osvrnuti na tematsku cjelinu *Krupanj i Radjevina u XVI i XVII veku* koju je uradila dr Dušanka Bojanić. Autorica je studiju pisala na osnovu, pretežno, historijskih izvora osmanske provinijencije i to katastarskih popisnih knjiga iz tog perioda. Analizom izvora utvrdila je da je ova oblast ušla u sastav Osmanskog Carstva gašenjem samostalnosti srpske srednjovjekovne države 1459. godine. Krupanj, kao i drugi rudnici, činio je sultanov domen. U cilju efikasnije aktivnosti njemu su priključena okolna seoska naselja koja su za rudnik obavljala pomoćne službe. U sudsko administrativnom pogledu Krupanj je pripadao srebreničkom kadiluku. Osnivanjem zborničkog sandžaka između 1477. i 1483. godine srebrenički kadiluk, pa i Krupanj, ušli su u njegov sastav. Prema podacima popisa zborničkog sandžaka, izvršenog 1528. godine, nahija Krupanj obuhvatala je 39 seoskih naselja kojima je upravljao knez. Nahija je istovremeno predstavljala knežinu sastavljenu iz 16 dje-lova na čelu sa primičurom. Teritorijalna oblast kojom je upravljao primičur, obuhvatala je od 1—4 seoska naselja.

Knežinu je naseljavalo vlaško stanovništvo, obavezno na davanje filurije po domaćinstvu, kao ekvivalenta svih godišnjih davanja dažbina koje su teretile seosko proizvođačko stanovništvo. Navedene

godine zajedno sa starješinskim kadrom ovu oblast naseljavalo je 506 hrišćanskih i 66 muslimanskih porodica zadružnog tipa, odnosno oko 1326 aktivnih proizvođača. Jedinstvena krupanjska knežina je, 1533. godine, organizovana u dvije zasebne knežine: Krupanj i Rađevinu. Knežina Krupanj sastojala se od 14 seoskih naselja, a Rađevina, koja se podudarala sa istoimenom nahijom, sastojala se od 21 naselja. Krupanjska knežina pripadala je sultanovom feudalnom domenu i imala je status slobodne knežine, dok je Rađevina predstavljala nahiju u kojoj su zemljišni posjedi bili izdiferencirani na timare. Shodno tome, stanovništvo Rađevine imalo je i prema feudalcima i prema državi određene poreske obaveze koje je kao proizvođačka klasa plaćala u skladu sa šerijatskim pravom i državnim kodeksima.

Prateći demografski razvoj naselja kroz 16. i 17. stoljeće, autorica studije popratila je tekstualni dio preglednim tabelarnim ilustracijama koje sadrže brojne relevantne podatke: imena naselja, broj domaćinstava u njima, broj punoljetnih muških pripadnika domaćinstva — aktivnih nosilaca društvenih i porodičnih obaveza, profesionalnu pripadnost, kao i novčani pregled poreskih opterećenja svakog naselja posebno. Povlašten status stanovništva ove regije, koji je bio posljedica društvenih, po-

litičkih i ekonomskih potreba Osmanskog Carstva, mijenjao se u skladu sa razvojem tih potreba. Kada je vlaško stanovništvo u trećoj deceniji 16. stoljeća izgubilo privilegije koje im je donosio vlaški status, ovaj kraj, u periodu od 1528. do 1533. godine, napustilo je 578 muških članova. Migraciona kretanja u ovom području nastavljena su dalje tokom 16. i 17. stoljeća, izazivana i podsticana prirodnim i društveno-ekonomskim faktorima: nedovoljnost prirodnog potencijala da ishrani stanovništvo i obezbijedi mu sigurnu i stalnu egzistenciju prisiljavala je stanovništvo da se seli u bogatije i razvijenije krajeve carstva. Naime, osmanska država dopuštala je svojim podanicima da se sele u druge krajeve carstva, uz uslov podmirenja društvenih obaveza. Stanovništvo ovog područja nezadovoljno postojećim društvenim statusom i dodatnim opterećenjima u vezi sa poslovanjem rudnika, podsticano je na stalne seobe. U tom smjeru podsticalo ih je i nezadovoljstvo zakupnicima na sultanovom posjedu.

Studija obuhvata i druge oblike života i življenja ove oblasti kroz 16. i 17. stoljeće. Svojim kvalitetom i preglednošću predstavljaju značajnu literaturu pri sagledavanju historijskih zbivanja u životu naših naroda pod osmanskom vlašću.

Hatidža Čar-Drnda

I. N. Šervašidze: FORMY GLAGOLA V JAZYKE TJURKSKIH RUNICESKIH NADPISEJ.

AN Gruzinskoj SSR (Institut vostokovedenija imeni akad. G. V. Cereteli). Tbilisi, 1986, 133 str.

Kad je riječ o sovjetskoj turkologiji i njenim centrima, moramo konstatirati da se uz Moskvu i Lenjingrad duži niz godina javljaju i drugi centri, u kojima se od turkoloških studija kao »nacionalne discipline« očekuje značajan doprinos u rasvjetljavanju historijskog, etničkog, nacionalnog i kulturnog identiteta. Dakako, pri tome mislimo na republike i auto-

nomne oblasti u kojima obitavaju turski narodi, odnosno na centre kao što su Baku, Alma-Ata, Kazan, Ašhabad, Taškent, Frunze i drugi.

Nema li broj izvanrednih publikacija svjedoči da i u drugim republikama SSSR-a, koje ćemo u ovome prikazu — radi njihovog etničkog i jezičkog određenja — nazvati *neturskim*, postoje značajne institucije u okvirima kojih se

vrše intenzivna turkološka istraživanja na razini sjajnih filoloških i lingvističkih dometa ruske i sovjetske turkologije. U prilog rečenom ide i studija I. N. Šervašidzea sa naslovom *Formy glagola v jazyke tjurkskih runičeskih nadpisej*, koju je publicirao Institut vosto-kovedenija imeni akad. G. V. Cereteli pri Akademiji nauka Gruzijskoj SSR.

Interes za orhonsko-jenisejske natpise ne jenjava ni danas, iako je prošlo bezmalo cijelo stoljeće otkako ih je dešifrirao u posljednjoj dekadi 19. stoljeća genijalni danski turkolog V. Thomsen⁽¹⁾. Njegovim su se otkrićima gotovo istovremeno i u svojevrsnoj atmosferi velike znanstvene utrke pridružila i dva ruska turkologa, V. V. Radlov i P. M. Melioranski⁽²⁾. Iza njih slijede vrlo poznata imena: H. Vámbéry, W. Bang — A. von Gabain, J. Nemeth, H. N. Orkun⁽³⁾. U novije vrijeme, od pedesetih godina naovamo, značajne radove objavljuju A. von Gabain (čija gramatika kao da daje pokretačke impulse poratnim istraživanjima orhonsko-jenisejskih natpisa), S. E. Malov, V. M. Nasilov, T. Tekin, G. Clauson, V. G. Kondrat'ev, M. A. Ahmetov, A. N. Kononov, D. D. Vasil'ev i brojni drugi⁽⁴⁾.

Ovaj letimični izbor relevantnih gramatika, studija i monografija o pismu i jeziku orhonsko-jenisejskih natpisa svjedoči da su ruski i sovjetski naučnici dali ogroman doprinos izučavanju najstarijih spomenika turske pismenosti. Ako su, međutim, prvi radovi bili posvećeni pitanju dešifriranja i ispravnog čitanja natpisa u granicama tradicionalno koncipirane filološke obrade čiji su rezultati nesumnjivo veliki, u novijim radovima, po prirodi stvari, prevladavaju suptilne lingvističke analize manje-više zaokruženog korpusa tih tekstova⁽⁵⁾. Za takav, izrazito lingvistički pristup problemu opredijelio se i I. N. Šervašidze koji se u svojoj studiji ograničava na najdinamičniji segment jezika — na glagolsku sistemu ili, tačnije kazano, kompletan opis i distribucionu analizu finitnih i infinitnih glagolskih formi jezika orhonsko-jenisejskih natpisa.

Nakon *Uvoda* (Predislovie, str. 3-11), u kojem je data nova interpretacija spornog distiha iz kineske hronike *Czin'-šu* (sredina 7. st.), autor prvo poglavlje studije posvećuje derivaciji denominalnih glagola (SLOVOOBRAZOVANIE, str. 15-49). U uvodnom dijelu ovoga poglavlja razmatraju se općelingvistički aspekti problema derivacije, a potom njeni slijedeći karakteristični momenti: a) pitanje uspostavljanja formalnih kriterija za razgraničenje derivacije glagola i konjugacije; b) pitanje razgraničenja imenskih i glagolskih korijena i podudaranja njihove formalne i semantičke strukture; c) problem homonimije imenskih i glagolskih osnova u drevnim i savremenim turskim jezicima. Autor s posebnom pažnjom nastoji predstaviti složenost problema klasifikacije nekih gramatičkih morfema (npr. sufiksâ za tvorbu gl. stanja, za glagolsku negaciju i sl.) u kategoriju *derivatnih* sufiksa. Ono što ovu studiju čini osobito korisnom jesu brojni primjeri iz spomenutih natpisa, vrlo pregledne tablice derivatnih morfema i alomorfa, te glagolskih osnova i iz njihovih deriviranih glagola (str. 29-30, 42-43). I. N. Šervašidze u specifičan vid derivacije ubraja i analitičke forme glagola tipa *imenica + glagol* (npr. *qağan bolmaq* »postati kaganom«) i *gerundiv osnovnog glagola + modificirajući glagol* (npr. uča barmaq »umrijeti«), premda ovakvi slučajevi ne pripadaju isključivo morfološkom nivou.

Druga glava knjige (SLOVOIZMENENIE) sastoji se od dva krupna poglavlja, od kojih je prvo posvećeno finitnim gl. formama (str. 53-85), a drugo gerundivima i participima (str. 86-105).

U poglavlju o finitnim gl. formama obrađena su glagolska vremena i načini, pitanje njihove geneze i evolucije, morfološke i semantičke karakteristike i dr. Od posebnog je značaja činjenica da autor studije posmatra glagolska vremena staroturškog jezika u njihovim interrelacijskim odnosima unutar same sisteme, pri čemu se koristi određenim brojem jedinstvenih kriterija pomoću kojih utvrđuje *invarijantna* značenja svake forme, tačke njenoga dodirivanja

i ukrštanja sa drugim, srodnim formama, kao i sva njena relevantna svojstva.

Po mišljenju autora ovoga prikaza, poseban interes izaziva izlaganje o glagolskim načinima, odnosno o formi *imperativa-optativa*, u kojem se nastoji aktualizirati teza V. Radlova »o imenskom porijeklu turskog imperativa« i, implicitno i eksplicitno, teza o semantičkoj neizdiferenciranosti imenske i glagolske osnovne u ranom stadiju razvitka turskih jezika. Naime, još je Radlov imperativni sufiks za 2. lice sing. *-GIL* dovodio u vezu sa glagolom *QILMAQ* (*QIL* »čin!«), te bi, sljedstveno tome, primjer *äšidgil* »slušaj!« doslovno značio »činj slušanje!«. Navodeći da sufiks *-N* u imperativnoj paradigmi ne služi samo za tvorbu 2. lica plurala nego i 2. lica singulara, I. N. Šervašidze konstatira sinonimičnost sufiksa *-N*, *-GIL* i nulte gramatičke morfeme (\emptyset) i povlači paralelu između morfeme *-N* i ličnog nastavka *-N* za 2. lice sing. određenog perfekta, čije je imensko porijeklo nesumnjivo. Kako se, po mišljenju autora studije, i u prvom slučaju radi o posesivnom sufiksu *-N*, imperativni oblici *bilin* i *bilinlär* (»znaj(te)!«) doslovno bi značili »vaše znanje« i »vaša znanja«. Navedeno je, kako se konstatira na kraju izlaganja o imperativu-optativu, samo po sebi dokaz o imenskoj prirodi glagolskih osnova u turskim jezicima⁽⁶⁾.

U poglavlju o infinitivnim gl. formama staroturskog jezika obrađeni su *gerundivi* (1. *-a*, *-ä*, *-i*, *-î*, *-u*, *-ü*, *-(j)u*, *-(j)ü*; 2. *-p*, *-ip*, *-up*, *-pan*, *-pän*, *-ipan*, *-ipän*; 3. *-ujin*, *-jin*, *-matin*/*-mat*, *-majin*; 4. *galî*, *-gâli*; 5. *-ča*, *-čä*; 6. *-qunča*/ i participi */-duç*, *-mîş*, *-gmâ*, *-r*, *-täçi*). U drevnim i savremenim turskim jezicima particip se susreće u tri osnovne funkcije: A) kao particip u strogo terminološkom smislu te riječi, B) kao vremenska forma u analitičkim glagolima, C) kao supstantivirani particip koji prima na sebe posesivne i padežne sufikse. Analizirajući funkcionalno i sematičko polje navedenih participa, I. N. Šervašidze ističe da se oni u jeziku natpisâ susreću u svim navedenim funkcijama, izuzevši particip na

-gmâ koji se nikada ne upotrebljava kao predikat. Dosljedno se zalažući za tezu o imenskoj prirodi turskog glagola, koju turkolozi prihvataju gotovo s jednoglasjem, autor ove studije podvlači da upotreba participâ u funkciji gl. imenice nije rezultat njihovog naknadnog supstantiviranja, nego njihovo drevno svojstvo (str. 105).

U završnom dijelu studije (Priloženie, str. 109-116) dat je kraći prilog o osobenostima pisma orhonsko-jenisejskih natpisa. Kao što je poznato, orhonsko-jenisejski natpisi su uklesani na kamenim stelama (nadgrobnim spomenicima turskih vladara — *kagana*), a njihovo pismo je, zbog sličnosti sa gotskim runama, pogrešno nazivano *runskim*⁽⁷⁾. Specifičnost »runskog« pisma je u tome što je ono imalo zasebne grafeme za *meke* (palatalizirane) i *tvrde* (nepalatalizirane) alofone većeg broja fonema (*b'/b*, *d'/d*, *k/q*, *g/ğ*, *t'/t*, *j'/j*, *l'/l*, *n'/n*, *r'/r*). I. N. Šervašidze smatra da zasebne grafeme za palatalizirane i nepalatalizirane konsonante ne predstavljaju zasebne foneme već alofone, te da je takvo bilježenje u tijesnoj vezi sa palato-velarnim i, djelimično, labijalnim aspektom vokalne harmonije jezika orhonsko-jenisejskih natpisa. Autor ovoga prikaza apsolutno je suglasan sa tom konstatacijom i podvlači da je spomenuti fenomen imao stanovite reflekse i na bilježenje turskih riječi adaptiranim arapskim alfabetom, čemu namjera posvetiti kraći rad.

Osvrćući se na vokale staroturskog jezika ili, tačnije kazano, jezika orhonsko-jenisejskih natpisa⁽⁸⁾, I. N. Šervašidze ističe da nije moguće razlučiti fonemu »i« od foneme (?) »î« i da se, po svojoj prilici, »î« javlja kao kombinatorna varijanta foneme »i«. Po riječima autora, rudimenti te nesamostalnosti »î« kao foneme mogu se uočiti u nekim savremenim jezicima, npr. uzbečkom i ujugurskom (str. 113).

Na kraju studije data je opširna bibliografija sa skraćenicama za časopise, zbornike, runske natpise i druge staroturske spomenike, te indeks vlastitih imena (str. 119-131).

Knjiga *Formy glagola v jazyke tjurkskih runičeskikh nadpisej* više-

struko je korisna za turkologe čiji je naučni interes usmjeren ka izučavanju bilo kojeg turskog jezika. Prvo, činjenica je da dijahronijska izučavanja svakog od tih jezika ponaosob moraju početi od jezičke analize najstarijih (sačuvanih) spomenika turske pismenosti, odnosno od studija, gramatika i radova posvećenih toj problematici. Drugo, zahvaljujući solidnom jezičkom obrazovanju koje ga kvalificira kao vrsnog turkologa lingvističke ori-

jentacije, I. N. Šervašidze daje originalan i kvalitativno značajan prilog funkcionalnom opisu i distribucionoj analizi gl. formi jezika runskih natpisa. Treće — ali ne i manje važno — studija može poslužiti mnogim turkolozima kao model kako pristupiti izučavanju jezičke dijahronije i na koji način rješavati neizbježne, a nerijetko i vrlo krupne probleme metodološke naravi.

E. Čaušević

N A P O M E N E

1. Thomsen, V.: *Inscriptions de l'Orkhon*. In: MSFOu, 1896, t. 5; Isti autor: *Turcica. Etudes concernant l'interpretation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*. In: MSFOu, 1916, t. 7; Isti autor: *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei*. In: ZDMG 1924/25, Bd. 78.
2. Radloff, W.: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. StP. 1895; Isti autor: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. StP. 1897; Melioranskij, P. M.: *Pamjatnik v čest' Kjul'-Tegina*. Zap. Vostočnoga otdelenija imp. Russkogo arheologičeskogo obščestva. SPb. 1899, t. 12.
3. Vámbéry, H.: *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*. In: MSFOu, 1898, t. 12; Nemeth, J.: *Die kök-türkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan*. In: Körösi Csoma-Archivum. Budapest, 1926, köt 2, sz. 1/2; Orkun, H. N.: *Eski Türk Yazıtları*. Istanbul. Cilt I (1936), Cilt II (1938), Cilt III (1940).
4. Za radove poslijeratnog perioda konsultirati slijedeća djela i njihove bibliografije: von Gabain, A.: *Alttürkische Grammatik*. Leipzig, 1950.; Erimer, K.: *Eski Türkçe — Göktürk ve Uygur yazi dili*. Ankara, 1969.; Kononov, A. N.: *Grammatika jazyka tjurkskih runičeskijh pamjatnikov VII-IX vv.* Leningrad, 1980.; Tekin, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, Hague, 1968. Obavezno konsultirati i zbornik PhTF I, kao i studiju I. N. Šervašidze.
5. I. N. Šervašidze gotovo sve primjere navodi iz zbornikâ S. E. Malova: *Pamjatniki drevnotjurkskoj pis'mennosti*. Teksty i issledovanija. M-L, 1951; Isti autor: *Jenisejskaja pis'mennost tjurkov*. M-L, 1952; Isti autor: *Pamjatniki drevnotjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. M-L, 1959.
6. U vezi sa tim interesantni su i neki slučajevi iz savremenog turskog jezika Republike Turske, npr. glagol *örtbas etmek* »zataškati«, »ne dati u javnost«. Kao dopuna gl. *etmek* uzete su osnove glagola *ört(mek)* i *bas(mak)*. Sličnih primjera ima još, a svi su relativno novijeg datuma.
7. U vezi sa tim konsultirati odličan rad Sir G. Clausona *The origin of the turkish »runic« alphabet*. In: Acta Orientalia, t. XXXII. 1970, str. 51-76. Prijevod na ruski: *Proišhoždenie tjurkskogo »runičeskogo« pis'ma*. In: Zarubežnaja tjurkologija, Vyp. I, Moskva, 1986, str. 135-158.
8. U staroturske spomenike, osim orhonsko-jenisejskih natpisa (7-9 st.), spadaju i nešto mlađi »ujgurski rukopisi« koji u ovoj studiji, iz razumljivih razloga, nisu uzeti u obzir.